

Kilder til friskolernes historie

Af EILIF FRANK

Ved afslutningen af den resultatrige indsamling af kilder til friskolernes historie, der har været igang siden 1969, har red. bedt indsamlingens primus motor, friskolelærer *Eilif Frank* om at give en sammenfattende bedømmelse af arbejdet med en antydning af de større perspektiver.

I de foregående år har årbøgerne for dansk skolehistorie omtalt og refereret til indsamlingen af kilder til friskolernes historie. Her vil jeg forsøge en mere samlet redegørelse for indsamlingen, dens baggrund og resultater.

Indsamlingen begyndte i 1969. Institut for Dansk Skolehistorie indledte dette år et samarbejde med Dansk Friskoleforening. Samarbejdet gav sig i starten udtryk i en rundskrivelse fra instituttet og foreningen til samtlige danske friskoler og til folk, som havde tilknytning til den danske friskolebevægelse. Skrivelsen opfordrede til at redde og sikre kildemateriale til bevægelsens historie. I skrivelsen stod bl. a.: »Interessen samler sig om breve til og fra folk, der har haft tilknytning til friskolebevægelsen, desuden om dagbøger, protokoller, regnskaber o.l.«

Forskellige forhold danner baggrund for indsamlingens iværksættelse. Et af de mest iøjnefaldende er 60'ernes stærke ændringer i den danske samfundsstruktur. Især landsbymiljøerne ændrede karakter, eller blev endog ligefrem opløst. Sammenfaldende hermed er de folkelige bevægelsers overlevelseshed. En del gamle friskoler måtte lukke, og andre kom stærkt i farezonen. Mødetrætheden bredte sig også blandt friskolefolk. Der kom stadig færre folk til de traditionelle friskolemøder. Det var berettiget at stille spørgsmål om bevægelsens fortsatte beståen. For historie- og friskoleinteresserede var en bekymring for kilderne til disse skolers historie ret nærliggende. Fra bekymringen til en ide om en redningsaktion var der ikke langt. Lidt længere var der til ideens udførelse, for hvem skulle tage initiativet, og hvordan skulle en sådan aktion organiseres?

Sådan som jeg så det, måtte det mest rigtige være at organisere en indsamling af kilder til friskolernes historie i nært samarbejde med

faghistorikere. Ud over at redde og sikre kilder, kunne indsamlingen derved komme til at tjene endnu et formål, nemlig at gøre historieforskere opmærksom på og forhåbentligt engageret i det store stofområde. Som professor, dr. phil. Roar Skovmand gjorde opmærksom på i et foredrag i 1966 i anledning af 150-året for Chr. Kolds fødsel, havde danske historieforskere ikke vist friskolen større interesse. Der er skrevet en del om friskolernes historie, men næsten udelukkende af folk, der selv har hørt til i bevægelsen. Den form for historieskrivning bør ikke ringeagtes, men det skrevne har en tilbøjelighed til at blive i miljøet. Nyvurderinger bliver vist også sjældent fremherskende i den form for historieskrivning.

Der var mange, der følte et behov for en redningsaktion. Det var i det mindste mit indtryk, da jeg rejste spørgsmålet om de kilder, der stod i fare for at gå til grunde, på en generalforsamling i Dansk Friskoleforenings Fyns-afdeling. Men hvordan sagen skulle gribes an forblev uafklaret.

Det blev Institut for Dansk Skolehistorie under Roar Skovmands ledelse, der fik sat skred i tingene. Jeg rejste problemet for Roar Skovmand, da jeg havde orlov for at læse historie ved Danmarks Lærerhøjskole i København i 1968-69. Roar Skovmand var lige fra begyndelsen positivt indstillet over for tanken om en indsamling. Efter en del samtaler, hvori afdelingsleder, cand. mag. Vagn Skovgaard-Petersen også deltog, blev vi enige om, at instituttet skulle foreslå Dansk Friskoleforening et samarbejde.

Ved formanden for Dansk Friskoleforening, Frits Bjerre, lederen af friskolen i Bøvlingbjerg, blev samarbejdet etableret. Jeg tror den form, vi fandt frem til, var rigtig. Med foreningen og instituttet i ryggen har det været let at arbejde i marken. Statens humanistiske forskningsråd har støttet økonomisk.

Det blev da min opgave at tage rundt i landet og opsøge folk, der havde eller havde haft tilknytning til friskolebevægelsen. I første omgang var kun Fyn målet for indsamlingen, men ret hurtigt blev hele landet inddraget ud fra den erkendelse, at bevægelsen var landsomfattende og vanskeligt kunne behandles som et mere eller mindre lokalt fænomen.

Talrige blev besøgene efterhånden, men overalt blev jeg mødt med en enestående gæstfrihed, hjælpsomhed og forståelse for arbejdets betydning. Gang på gang fik jeg at vide: »Hvor er det godt, at nogen

vil tage sig af dette arbejde«. Denne forståelse samt opmuntring fra instituttet og foreningen har været en uundværlig inspiration i arbejdet.

Det har været et arbejde, som har givet mig personligt mange gode oplevelser. Blandt disse var besøget hos den i vide kredse kendte mejeriejer Valdemar Hansen i Osted. Når jeg opsøgte ham, skyldtes det, at han i en årrække havde været formand for Dansk Friskoleforening. Skønt gammel af år – 90 – var han stadig en god fortæller. Igennem hele sit liv havde han levet stærkt med i det folkelige arbejde. De danske Gymnastikforeninger havde således hans store interesse. Også her kom han frem i forreste række. Mange initiativer har han taget eller været blandt dem, der tog dem. Nævnes kan her Den frie Lærerskole i Ollerup. Uden ham havde denne skole sikkert ikke eksisteret. Foruden oplevelsen ved at være sammen med en så ung og levende 90-årig blev en stor kasse med breve og andet dokumen-

Gislev friskole på Fyn, et stråttækt vinkelhus bygget 1872. Forbilledet var den første fynske friskole, Christen Kolds i Dalby, der var bygget tyve år tidligere. Fotografiet, der er fra 1890'erne, da skolen havde omkring hundrede elever, viser læreren, Ludvig Gammelgaard, i færd med at save brænde, assisteret af sin søn, den senere forstander for Roskilde højskole Hjalmar Gammelgaard. Til venstre for pumpen står fru Tinne med sit strikketøj.

tarisk materiale resultatet af besøget. Valdemar Hansen døde to måneder senere. Jeg kunne nemt være kommet for sent.

Mine besøg er ellers ofte gået til tidligere formænd for nedlagte friskoler. Af disse har jeg modtaget forhandlingsprotokoller, regnskabsbøger o.l. Fra begyndelsen anså jeg det som min opgave først og fremmest at redde arkivalierne fra disse skoler, da sådanne arkivalier i sagens natur står i størst fare for at gå til grunde. Arkivalierne bliver i almindelighed opbevaret i første generation, men allerede når den næste skal til at overtage dem – oprydning i dødsboer – står de i stor fare for at blive destruerede.

Blandt de mange protokoller og dagbøger, der herved er blevet sikret, vil jeg specielt fremhæve en, og det er Chr. Kolds skoledagbog fra Dalby. Jeg kan selvfølgelig ikke påstå, at dagbogen ville være gået til grunde, dersom jeg ikke havde sikret den for arkivet, men det kan vist ikke diskuteres, at det var rigtigt, at der var en, der var forpligtet til at sikringen fandt sted, da Dalbyskolen blev nedlagt i 1971.

Fundet af nogle af Klaus Berntsens håndskrevne erindringer hører med til oplevelserne i indsamlingsarbejdet. De lå godt gemt i Klaus Berntsens gamle friskole i Højby lidt syd for Odense. I første omgang blev papirerne kun lånt til gennemlæsning og kopiering. Rigsarkivet fik på denne måde en kopi af de originale optegnelser.

Blandt de privatarkiver, der er tilgået friskolearkivet, kan nævnes friskolelærerne Jørgen Nielsen og Thomas Nørrelunds, fra henholdsvis Nr. Lyndelse og Haastrup friskoler. Det sidste arkiv blev fundet efter et stort og spændende opsporingsarbejde. Mange mennesker rundt omkring i landet måtte kontaktes før resultatet var i hus. Uden tvivl kan langt flere betydningsfulde arkiver findes, dersom der blev mere tid til rådighed.

Jeg har i indsamlingsarbejdet besøgt mange ældre mennesker, og jeg har altid været meget glad for disse besøg. Disse mennesker har i reglen vist den største interesse og hjælpsomhed. De har med stor glæde fortalt om det, de i deres yngre dage var optaget af og levede med i. Ved sådanne besøg har jeg brugt båndoptageren, men det må erkendes, at det har været alt for få gange.

Blandt det materiale, der er indsamlet kan fremhæves forhandlingsprotokoller og breve til og fra Dansk Friskoleforening. Forhandlingsprotokollerne går helt tilbage til foreningens stiftelse i 1886. Brevene er fra forskellige perioder. De kan fortælle om foreningens virksomhed,

argumenter for eller imod vigtige afgørelser. Mange af brevene er fra politikere og ledende friskolefolk. Herved er sikret et meget vægtigt kildemateriale til undersøgelser af bl. a. friskoleloves tilblivelse. Nævnes kan også friskolebladet »Bavnen«s arkivalier blandt det indsamlede materiale.

Disse arkivalier danner sammen med de enkelte skolars og de private arkiver et stort mønster, som til stadighed bør udfyldes, så større sammenhænge kan opleves og erkendes.

Det er blevet min erfaring, at der findes meget værdifuldt kildemateriale ude blandt folk – kildemateriale, der holdes tilbage, enten p. g. a. beskedenhed eller misforstået veneration. De fleste skal opsøges og besøges. Uden et besøg finder aflevering som regel ikke sted. Derfor skal der bruges megen tid til et sådant arbejde. Der skal ligeledes bruges tid til rolig indlevelse i problemstillinger og til personkendskab, familieforhold m. m. Besøgene skal forberedes. Man skal kende noget til forholdene, når man kommer ud, ellers bliver man naturligvis ikke mødt med den helt nødvendige tillid, der er afgørende for, at besøget kan blive positivt. Indsamlingsarbejdet må derfor forenes med en form for forskerarbejde. Dette forskerarbejde kan i det lange løb være vanskeligt at forene med et lige så krævende skolearbejde.

Det blev efterhånden klart for mig, at opgaven måtte søges løst på anden måde. Samtidig med at dette problem blev mere påtrængende, oplevede jeg stadig stærkere friskolebevægelsen som en uløselig del af de andre folkelige bevægelser. Efterhånden fandt jeg det endog rimeligt at spørge, om det ikke kunne være frugtbart at betragte de beslægtede bevægelser som en stor bevægelse. Forstået på den måde, at udgangspunktet var det samme, blot angrebsmålene var forskellige. Angrebsmålene var det bestående samfunds mere eller mindre stærke institutioner. Det kan således ikke være forkert at betragte højskolebevægelsen som et oprør mod universitetet og det dannelsesideal, som var rådende i universitetskredse. Derved blev højskolebevægelsen også et opgør mod den akademiske overklasse. Det ville ikke være rigtigt, at skille denne bevægelse fra fri- og valgmenighedsbevægelsen, som i sit væsen var et oprør, der var vendt mod den bestående kirke – den kirke, hvis barn var almueskolen. Her kommer friskolebevægelsen ind. Friskolens pionerer hentede inspirationen i højskolen og hos de grundtvigske præster. De gudelige vækkelser bliver i friskolebevægelsen ledet ind i det samlede oprør. Det akademiske oprør smelter her sam-

men med almuebevægelsen. Bevægelsen giver sig udtryk i utilfredshed med almueskolens indhold og undervisningsmetoder og i oprettelse af de mange friskoler i slutningen af 1800-tallet. Friskolebevægelsens folk søger stadig fremover og ind i vort eget århundrede kontakt til ledende folk i højskolebevægelsen ved bl. a. at invitere dem som talere til de store friskolemøder. Ligesom det blev helt selvfølgeligt for tidligere friskolelever at søge ind på højskolerne. Forbindelsen har op til vor egen tid været nem at få øje på. Mange ældre højskolefolk har vel også følt friskolebevægelsen som en del af deres egen bevægelse.

De mange skytte- og gymnastikforeninger står ligeledes i nær forbindelse med høj- og friskolebevægelsen, og de blev i store træk stiftede i den samme periode. Ofte bliver de samme personer ledende i de forskellige bevægelser. Foredragsforeningerne kan nævnes i samme åndedrag og de lidt senere oprettede danske ungdomsforeninger. Den sønderjyske sag lå bevægelserne stærkt på sinde, men ellers drejede den egentlige sag sig om selv at tage ansvaret for egen tilværelse. Med andre ord et forsøg på en frigørelse fra verdslige og åndelige autoriteter. Autoritetstroen skulle erstattes af fællesskabsfølelsen om det danske, det oprindelige. På dette grundlag måtte en ny kultur vokse frem. Hele bevægelsen kan forstås som en kulturkamp, hvori parterne stod med hvert sit dannelsesideal. Hvad der kom ud af kampen kan diskuteres, men det kan ikke diskuteres, at kampen fandt sted.

Hører andelsbevægelsen med? Den kan i det mindste vanskeligt adskilles fra højskolebevægelsen, omend traditionen i lærebogslitteraturen måske har dyrket den nære kontakt mellem højskolerne og andelsmejerierne mere end rigtigt var. De samme elementer om selv at tage ansvaret findes også her. Andelsbevægelsen er da at opfatte som en økonomisk frigørelseskamp. Idemæssigt kan den derfor uden større vanskelighed sættes sammen med de andre bevægelser. Andelsbevægelsen kunne kaldes oprørets forsøg på at magte den økonomiske side af sagen.

Kommer kulturkampen til udtryk på den politiske arena? Kan kampen om parlamentarismen ses i denne sammenhæng? Den politiske kamp havde selvfølgelig en baggrund i befolkningen, og er kulturkampen ikke netop denne baggrund? Oppositionspolitikere måtte hente deres støtte og styrke fra kredse ude i landet, og det er min fornemmelse, at de kredse stod de folkelige bevægelser nær. Kulturkam-

pen kunne vel også let komme til at føles meningsløs, dersom den ikke fik et politisk udtryk.

Kampen i sidste del af det forrige århundrede kan vurderes og bedømmes forskelligt, men resultatet af den var et andet Danmark. De institutioner, foreninger og partier, der blev skabt i kampårene, har kunnet leve og fungere næsten helt op til vor egen tid. Først i tresserne og halvfjerdserne kommer tydeligere opløsningstendenser i mønsteret. Det var disse opløsningstendenser, der fik mig til at bekymre mig for kilderne til friskolernes historie. I mit arbejde har jeg fået bekræftet, at min bekymring var og er berettiget. Efterhånden blev det mig klart, at et helt anderledes stort forsker- og indsamlingsarbejde burde iværksættes. Her kunne friskolebevægelsen da blive en del af helheden.

Men hvordan skulle jeg komme igennem de rigtige steder, så mine tanker og ideer kunne blive omsat til handling? Jeg fik muligheden, da jeg fik opfordring til at holde foredrag ved Selskabet for Dansk Skolehistories årsmøde i efteråret 1972 på Danmarks Lærerhøjskole i København. Foredragets titel var: »Indsamlingen af kilder til friskolernes historie. Resultat og perspektiver«. Efter at jeg havde redigeret for resultaterne og mine erfaringer, appellerede jeg til yderligere indsamlinger inden for andre folkelige bevægelser og en samordning af de allerede igangværende bestræbelser. Jeg tillod mig at sammenligne kampårene i sidste del af 1800-tallet med besættelsestiden og spurgte om disse ikke var lige så værdige til et samlet forskningsfremstød som besættelsesårene. Men jeg pointerede, at besættelsestidens forskningshistorie var god at tage ved lære af. Begyndelsen blev gjort af Jørgen Hæstrup. Hans første arbejde var at tage rundt i landet for at indsamle kilder, så kildegrundlaget for en senere forskning kunne reddes og sikres, men arkivstoffet blev ved sin eksistens en udfordring til forskning, som igen bevirkede, at endnu mere arkivstof blev reddet. Jørgen Hæstrups arbejde om modstandskampen blev en udfordring til andre om at gå igang med andre emner fra besættelsestiden. Der blev efterhånden mange forskere inddraget i arbejdet, og de ydede i en årrække en værdifuld indsats i forskningen af besættelsestidens historie. Med denne indsats in mente lod jeg foredraget munde ud i en opfordring til et større indsamlings- og forskningsfremstød i det forholdsvis uopdyrkede område, som den sidste del af forrige århundrede er. I det mindste når det gælder de folkelige bevægelser historie.

Opfordringen resulterede i, at årsmødet nedsatte et udvalg, der lod opfordringen gå videre til Dansk Historisk Fællesforening. Her blev den godt modtaget, og der blev igen nedsat et udvalg som fik følgende sammensætning:

Amanuensis Claus Bjørn, Københavns Universitets historiske Institut. Overlærer Ole Warthoe-Hansen, Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger. Rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, Rigsarkivet. Arkivar Erik Korr Johansen, Erhvervsarkivet, Aarhus. Museumsinspektør Birthe Stig Jørgensen, Dansk Folkemuseum, Brede. Arkivar Helle Linde, Landsarkivet for Sjælland. Arkivar Willy Markvad, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Skoleinspektør A. Strange Nielsen, Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver. Amanuensis Knud Prange, Lokalhistorisk Institut, København. Landsarkivar, dr. phil. Anne Riising, Landsarkivet for Fyn.

I udvalget repræsenterede jeg Selskabet for Dansk Skolehistorie. Udvalgsarbejdet tog godt to år. I sommeren 1975 blev der skrevet betænkning. I betænkningen foreslås, at der etableres et centralt organ i samarbejdsræssig nær forbindelse med Rigsarkivet. Det skal da være dette organs opgave at sikre et så systematisk og udtømmende indsamlingsarbejde som muligt. Ligesom det skal lede det omfattende registreringsarbejde.

Det er nu mit håb, at dette organ bliver etableret, og at det vil blive initiativtager til nye indsamlingsaktiviteter, der igen kan virke inspirerende på dansk historieforskning. En forskning, der kan kaste nyt lys over et betydningsfuldt afsnit af vor kulturhistorie og måske lade os opleve bevægelserne – dermed også friskolebevægelsen – i nye og større sammenhænge.